

СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ: УНІВЕРСАЛЬНЕ ТА ЕТНОСПЕЦИФІЧНЕ

У статті з'ясовано онтологічну основу семантичної категорії персональності, узагальнено філософські спроби осмислення природи персональних відношень, окреслено універсальні та етноспецифічні складники семантики персональності.

Ключові слова: семантична категорія, персональність, категорія особи, універсальне, етноспецифічне.

Посилений інтерес до значеннєвої сфери мови спричинив активне використання семантичного підходу до вивчення синтаксичних одиниць. Особливої актуальності набули дослідження сутності, структури, способів і засобів вербалізації семантичних категорій. Останні розглядають як типові значення з денотативно-поняттєвим змістом, які є результатом пізнавальної діяльності людини. На думку М. Я. Плющ, семантичні категорії «лежать в основі мовної картини світу, що співвідноситься з концептуальною картиною, і можуть бути вихідними одиницями у вивченні мови як засобу комунікації» [14, с. 86].

Семантична категорія персональності відображає напрям, найістотніші моменти категоризації об'єктів світу та розрізнення внутрішнього (*я*) та зовнішнього (*не я*) світів. Вона характеризує учасників позначуваної ситуації через їх співвіднесення з учасниками комунікації, є однією з тих універсальних категорій, що необхідні для творення речення. Про важливість семантики персональності для осмислення світу та встановлення соціальної взаємодії свідчить граматичний характер відповідних категорійних значень. Граматика, за словами А. Вежбицької, є «концентрованою семантикою» і «втілює систему значень, які у певній конкретній мові розглядаються

як особливо важливі, необхідні при інтерпретації та концептуалізації дійсності і людського життя в цій дійсності» [4, с. 44]. Оскільки персональність належить до актуалізаційних категорій, найвиразніше її сутність виявляється на рівні речення. Тут взаємодіють одиниці нижчого порядку, що є носіями персонального значення, відображаючи мисленнєво-мовленнєву діяльність людини.

Семантика особи привертала увагу лінгвістів у зв'язку з кваліфікацією займенників, вивченням семантики й морфологічних категорій іменників та дієслів, інтерпретацією семантико-синтаксичної структури двоскладного й односкладного речень, текстів різних стилів. В українському мовознавстві окремі аспекти категорійних відношень особовості у своїх працях розглядали І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська [5], О. В. Кितिця [8], М. В. Мірченко [11], М. Я. Площ [14] та інші. Однак досі немає комплексного дослідження семантичної категорії персональності, не сформоване цілісне уявлення про складові цієї категорійної семантики, її природу, не виявлений механізм вираження й модифікації персонального значення в структурі речення та тексту.

Мета пропонованої наукової розвідки – з'ясувати онтологічну основу семантичної категорії персональності, узагальнивши філософські спроби осмислення природи персональних відношень, і окреслити її універсальні та етноспецифічні складники.

В українській мові семантична категорія персональності інтегрує різноманітні мовні засоби вираження відповідних значень. Вони становлять функціонально-семантичну єдність, що має польову структуру з виразним граматичним центром – категорією особи дієслів та іменників. Поєднання і взаємодія в центрі поля персональності граматичної категорії особи дієслова та займенника властиві мовам різних типів [18, с. 7], хоча відомі й такі мови, де дієслово не змінюється за особами (в'єтнамська, китайська, монгольська, шведська, японська тощо) [18, с. 87]. Наявність спільних рис у способах вербалізації семантики персональності в різних мовах, очевидно, зумовлена онтологічною основою категорії.

Природу категорії персональності пов'язують із поняттям простору, а протиставлення трьох осіб із його диференціацією. Особливий генетичний зв'язок особової та просторової семантики, що виявляється на глибинному поняттєвому рівні, підкреслював В. Ф. Гумбольдт. Особа і просторові співвідношення, на думку вченого, належать до тих найпростіших понять, які є фундаментальними для сприйняття світу, а їх взаємодія належить до такої сфери, де найменше виявляються відмінності між окремими мовами [6, с. 104]. К. Бюллер обґрунтував необхідність розгляду в мові вказівного поля – особливій системи координат, вихідним пунктом якої є три вказівних слова: *тут*, *зараз* і *я*. Учений довів, що встановлення просторової локалізації комунікантів є необхідним складником комунікації. «У найпростіших випадках слово «я», як і «тут», стимулює пошук поглядом мовця, першу фазу реакції слухача» [3, с. 88], – зазначає К. Бюллер і водночас вказує на відмінність цих слів: «...чисте «тут» функціонує як *позиційний*, а чисте «я» – як *індивідуальний сигнал відправника мовного повідомлення*» [3, с. 88]. Взаємозалежність особової, просторової та темпоральної семантики констатують і сучасні вчені. Зокрема, Ю. С. Степанов, розглядаючи втілення в мові уявлень людини про простір, стверджує, що в

семантиці процес освоєння світу простежується по лінії категорії особовості – без-особовості, яка характеризує суб'єкт речення і виявляє ступінь його просторової або, рідше, просторово-часової визначеності [17, с. 7].

Розвиток цих ідей бачимо і в сучасному українському мовознавстві. Так, С. І. Терехова у своїй монографії «Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (на матеріалі української, російської та англійської мов)» розглядає концептосферу системи координат як «складну систему просторових, часових та особових указівних відношень, яка представлена в свідомості носіїв мов і оформлена під впливом ментальних, етнічних, соціальних та асоціативних факторів у сукупність просторових, часових та особових мовленнєвих координат на основі референційних (у широкому розумінні) типів» [19, с. 22]. Універсальність моделі цієї концептосфери, на думку дослідниці, виявляється, зокрема, в тому, що в усіх аналізованих мовах «просторові та часові координати досить часто в мові і мовленні стають основою для визначення особових координат, і навпаки» [19, с. 19]. Проте базова універсальна модель «по-різному заповнюється на рівні окремих концептів / понять під впливом соціальних факторів і, відповідно, неоднаково інтерпретована одиницями різних мов» [19, с. 15]. М. Я. Плюц слушно вважає, що глибинний зміст категорії персональності / імперсональності «полягає у логічному поділі усього сущого на живу й неживу природу та виділенні з-поміж істот людини» [14, с. 83].

Універсальні характеристики поняттєвої категорії персональності знайшли свій вияв у філософських теоріях. Філософія оперує категоріями Я, Ти, Інший, Воно для осмислення сутності особистості, міжособистісних стосунків, розв'язання питань етики й моралі. При цьому висновки можуть базуватись на лінгвістичних даних. Наприклад, відсутність у певній мові займенника першої особи однини вважається яскравим свідченням нерозвиненості Я як соціокультурного феномену [12, с. 862]. Досягнення філософської думки щодо основ самоусвідомлення і соціалізації людини, осмислення відповідних філософських категорій є корисними і для лінгвістичного аналізу мовної категорії персональності.

Лінгвістична унікальність Я, зумовлена природою осягнення світу людиною, була предметом осмислення в численних працях з філософії М. Бубера, Е. Левінаса, Ж. П. Сартра, Ю. Хабермаса та ін. Я вважають фундаментальною категорією філософських концепцій особистості, експлікація еволюції змісту якої «була б ізоморфною реконструкції історико-філософської традиції в цілому» [12, с. 862]. Я розглядають як початок світобачення, який є постійним і водночас змінним, однак не втрачає рис, що дозволяють людині самоідентифікуватись у світі. Сутність цього феномену з'ясовували в різних аспектах. У знаменитому декартівському *cogito ergo sum* усвідомлення наявності Я, мислячого суб'єкта, є підтвердженням існування взагалі. Суб'єкт Декарта – це Я, що включає тільки свідомість і не сумісне з поняттям позасвідомого, воно протиставлене всім іншим суб'єктам, всьому світу, від яких жорстко відмежоване. Монологічним процес пізнання світу бачив і Кант, який, на відміну від Декарта, увів ідею структурованості Я [13, с. 6-9].

Грунтовний аналіз механізму самосвідомості здійснив у своїй праці «Мова і думка» О. Потебня. Учений підкреслив, що зміст самосвідомості, тобто поділ усього, що є й було в свідомості на Я і не Я, постійно розвивається. Такий розвиток

влативий не тільки самосвідомості окремої людини, але й людства в цілому [15, с. 119-120].

Проблематика Я та Іншого, Я – Ти набуває особливого значення у філософських працях ХХ ст. Не відмовляючись від ідеї Я як засобу самоідентифікації людини у світі, ряд філософів обстоюють ідею діалогічності мислення [13, с. 10]. За Ж. П. Сартром, усвідомлення себе – це єдиний модус існування, який можливий для усвідомлення будь-чого [16, с. 28]. Е. Левінас так образно схарактеризував Я: «У потоці свідомості, який складає наше життя, Я утримується як щось ідентичне в мінливій множинності становлення... Я залишається на своєму місці, зв'язуючи різнокольорові нитки нашого існування» [9, с. 54]. За словами Е. Левінаса, «Я володіє собою (soi), в якому не тільки відбивається, але з ким має справу як із супутником або партнером...» [9, с. 15]. Про діалогічний характер самосвідомості свідчить можливість звертання до себе як співрозмовника, напр.: *Ще й кепкував із себе [Григорій]: «Вперед, Робінзоне! Бог не без милості, козак не без щастя»* (І. Багрянний). Мовець може вказувати на себе і через форму третьої особи. Наприклад, в оповіданні М. Вінграновського «В глибині дощів» головний герой так сприймає себе: *В заляпаному дзеркальці «фантомаса» я раптом помітив знайомого собі чоловіка. Іще донедавна на кіностудії цей чоловік, можна сказати, був щасливий: нерозквітлим квітами в його голові починався майбутній фільм* (М. Вінграновський). Проте таке намагання відсторонитися від себе, подивитися на себе збоку не є об'єктивним поглядом. Як підкреслював Е. Левінас, Я в якості іншого не є Інший [9, с. 76].

Нерозривний зв'язок Я і Ти, взаємозумовленість значень першої та другої особи відображають особливості самоусвідомлення людини, що відбувається за участі іншого. «...Я повинен отримати від іншого визнання мого буття» [16, с. 260]; «Буття-для-іншого виявляється необхідною умовою мого буття для мене» [16, с. 261], – писав Ж. П. Сартр. М. Бубер у праці «Я і Ти» зазначив: «Якщо сказано Ти, то разом з цим сказано Я пари Я – Ти» [2, с. 6], «Через Ти людина стає Я» [2, с. 21]. Філософ підкреслив, що Я людини має подвійну природу. Воно перебуває в центрі двох опозицій, є суб'єктом спілкування, основою якого виступає взаємність (опозиція Я – Ти), і суб'єктом пізнання (опозиція Я – Воно). Суб'єкт, наділений свідомістю, описує, розчленовує і класифікує світ Воно, якого стосуються просторово-часові відношення. Натомість Ти «не знає системи координат», виявляється у часі інакше, перебуваючи тільки в межах «замкнутої в собі події», не може бути об'єктом свідомого пізнання, класифікації й опису. Сфери Ти і Воно для філософа не є взаємонеpronикними: «окреме Ти приречене, після завершення події-відношення, перетворитися у Воно», «окреме Воно може, через входження до події-відношення, перетворитися на Ти» [2, с. 23-24]. Суголосні думки висловлює Ю. Хабермас. Він зазначає, що формування в людини «комплексної системи перспектив» має два джерела: 1) перспективу спостерігача, яка формується в процесі сприйняття і маніпуляцій з навколишнім фізичним середовищем, і 2) взаємно співвіднесені перспективи стосунків Я – Ти, які дитина засвоює у процесі спілкування. «Повноцінна система перспектив мовця», на думку філософа, постає внаслідок «уведення перспективи спостерігача до сфери інтеракції і поєднання її з перспективами Я – Ти», отже, комунікативні ролі першої, другої і третьої особи поєднуються [21, с. 208-209].

Не випадково в типологічних дослідженнях універсальною рисою, що дозволяє приписувати тричленну систему особових займенників будь-якій мові, вважають протиставлення першої, другої та третьої особи [10, с. 148]. Це протиставлення зумовлене особливостями людського світосприйняття, усвідомлення своєї окремішності та унікальності. Універсальним явищем вважають і центральність у семантичному полі персональності першої особи. Як указує В'яч. Іванов, «основною точкою відліку в описі мовленнєвого спілкування будь-якою природною мовою є суб'єкт мовлення – мовець» [7, с. 541]. Усім мовам властива категорія я-суб'єкта, оскільки усвідомлення Я та відмежування його від навколишнього світу є основоположним моментом самоусвідомлення людини, освоєння навколишнього світу та організації суспільної взаємодії, проте кожна мова має власні варіантні форми вербалізації я-суб'єкта. Чітко виражена чи прихована присутність мовця виявляється в кожному реченні. Суб'єкт речення й думки можуть збігатися, коли предикативна ознака приписується першій особі. Мовець може бути адресатом дії або її її об'єктом. Його присутність може виявлятися на рівні вставних і вставлених компонентів, часток тощо. Якщо суб'єктом речення виступає співрозмовник або третя особа, мовець «залишається за кадром», проте встановлення персональних відношень відбувається тільки за його участі. Ми бачимо описувану реченням ситуацію очима мовця. У цьому аспекті речення не може уникнути вияву його присутності й позиції, як людина не може звільнитись від власного Я. Водночас значення першої особи є частиною тричленною опозиції, воно нерозривно пов'язане зі значеннями другої та третьої особи, є релевантним тільки у співвідношенні з ними.

На конкретномовному рівні персональна семантика реалізується через систему граматичних категорій і своєрідно виявляється в різних частинах мови. Створюючи висловлювання, мовець обирає найдоречніше зі спектру персональних значень, зважаючи на тонкі семантичні відтінки та варіантні форми вербалізації. В українській мові семантика персональності реалізується в займенникових і повнозначних іменниках, дієслові, а також, взаємодіючи з категорією посесивності, у присвійних займенникових і повнозначних прикметниках. Визначальним для творення речення-висловлювання є персональний статус суб'єкта, який встановлюється завдяки взаємодії граматичних значень особи іменника і дієслова. В українській мові найчіткіше окресленим і найбільш індивідуалізованим є я-суб'єкт, виражений відповідним займенниковим іменником у називному відмінку. Це персональне значення увиразнюється, коли носіями семантики першої особи виступають і суб'єктна, і предикатна синтаксема водночас, напр.: *Я Ваші очі пам'ятаю, як музику, як спів* (П. Тичина). Інші відтінки значення першої особи передаються, коли виразником персональної семантики є тільки предикат, напр.: *– Приймаю командування! – вигукнув Орлюк, випірнувши на мить у буття й знову непритомніючи* (О. Довженко); *Пам'ятаю, як прийшов до тям після марення-сну, і побачив сестру...* (В. Слапчук); суб'єкт, виражений іменником у формі родового або давального відмінка, напр.: *Ой, тоскно мені!* (А. Головка); *О, з мене ще той філософ! Мені б у міністерстві якомусь попрацювати* (Ю. Винничук). Стрижневий, універсальний компонент семантики, видозмінюючись, виявляється у кількох мовних формах, що репрезентують семантичну парадигму першої особи.

На становлення семантичних парадигм та способи їх вербалізації впливають внутрішньомовні та зовнішні чинники. Так, сфера другої особи особливо залежить від умов спілкування: соціального статусу співрозмовників, ступеня їх близькості, характеру дискурсу. Деякі особливості модифікації семантики другої особи є поширеними в багатьох мовах, інші є специфічною рисою української. Наприклад, форма пошанної множини характерна для багатьох мов. Основою такого вживання, очевидно, є твердження, що співбесідник за своєю силою чи значенням подібний до багатьох людей, перевищує мовця [20, с. 24]. Різноманітність стосунків між людьми, їх зумовленість обставинами спілкування, віком, соціальним статусом тощо знаходить свій вияв у різноманітних модифікаціях персонального значення, уживаннях одних особових форм замість інших, заміні однини на множину й навпаки. Саме у цій царині найяскравіше виявляються національно специфічні риси мовної категорії персональності.

Отже, семантична категорія персональності відображає категоризацію цілісної дійсності свідомістю людини. Вона є способом диференціації простору і розмежування живої та неживої природи, виявляє протиставлення людини та інших живих істот. Важливо враховувати, що така категоризація має не тільки універсальні, а й етноспецифічні риси. Своєрідність категорії персональності виявляється на онтологічному, граматичному і прагматичному рівнях. Розгляд персональних відношень у філософських працях засвідчує фундаментальний характер персональності, її важливість для встановлення сутності людської особистості і виявляє стрижневі, універсальні складники персональності. Універсальною є тільки поняттєва основа цієї категорії, яка зазнає інтерпретації у межах конкретної мови. Ідіоетнічні риси, тісно переплітаючись із універсальними, виявляються не тільки на рівні способів і засобів репрезентації персональної семантики, але й у кількості та характері персональних значень, їхніх модифікацій, способів актуалізації тощо. Актуальним є вивчення семантичної категорії персональності в українській мові на основі функціонального підходу з урахуванням когнітивного підґрунтя персональної семантики.

Література

1. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, Ленингр. отделение, 1978. – 175 с.
2. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер ; [пер. с нем. Ю. С. Терентьева, Н. Файнгольда]. – М. : Высшая школа, 1993. – 175 с.
3. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / К. Бюлер. – М. : Прогресс, 2000. – 528 с.
4. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежицкая. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1999. – 780 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна грамати́ка української мови / за ред. І. Вихованця / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
6. Гумбольдт В. ф. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / Вильгельм фон Гумбольдт // Гумбольдт В. ф. Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 37 – 298.

7. *Иванов Вяч. Вс.* Избранные труды по семиотике и истории культуры. / Вяч. Вс. Иванов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – Т. 1. – 912 с.

8. *Китиця О. В.* Категорія персональності та засоби її вираження в публіцистичному стилі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец.10.02.01 «Українська мова» / О. В. Китиця. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.

9. *Левинас Э.* Избранное. Тотальность и Бесконечность / Э. Левинас. – М.; СПб. : Университетская книга, 2000. – 416 с.

10. *Майтинская К. Е.* Местонахождения в языках разных систем / К. Е. Майтинская. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 312 с.

11. *Мірченко М. В.* Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. „Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.

12. *Можейко М. А.* Я / М. А. Можейко // Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск : Изд. В. М. Скаун, 1998. – С. 862 – 863.

13. *Озадовська Л. В.* Парадигма діалогічності в сучасному мисленні : монографія / Л. В. Озадовська. – К. : ПАРАПАН, 2007. – 164 с.

14. *Плющ М. Я.* Семантична категорія особи в сучасній українській мові / М. Я. Плющ // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 83 – 86.

15. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.

16. *Сартр Ж. П.* Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Жан-Поль Сартр ; пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. – М. : Республика, 2000. – 639 с.

17. *Степанов Ю.* Пространства и миры – «новый», «воображаемый», «ментальный» и прочие / Ю. Степанов // Философия языка: в границах и вне границ. – Х. : Око, 1994. – Т. 2. – С. 318.

18. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. / [А. В. Бондарко, Т. В. Булыгина, Н. Б. Вахтин и др.] ; отв. ред. А. В. Бондарко. – СПб. : Наука, 1991. – 670 с.

19. *Терехова С. І.* Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (на матеріалі української, російської та англійської мов) : монографія / С. І. Терехова. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2007. – 400 с.

20. *Успенский Б. А.* Ego Loguens: Язык и коммуникационное пространство / Б. А. Успенский. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 320 с.

21. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева]. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.

Yasakova N. Semantic category ofpersonality: universal and ethnospesiflc

The article highlights the ontological principles ofsemantic category ofpersonality, philosophical comprehension ofpersonal relations nature as well as universal and ethnospesiflc components ofsemantics ofpersonality.

Key words: semantic category, personality, the category ofperson, universal, ethnospesiflc.

Ясакова Н. Ю. Семантическая категория личности: универсальное и этноспецифическое

В статье рассмотрена онтологическая основа семантической категории личности, обобщены философские попытки осмысления природы персональных отношений, очерчены универсальные и этноспецифические компоненты личности.

Ключевые слова: семантическая категория, личность, категория лица, универсальное, этноспецифическое.